

*Сельська Галина Валеріївна,
аспірантка кафедри політичних наук
НПУ ім. М.П. Драгоманова*

УДК 323.3

ВПЛИВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕЛІТИ НА СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ

Політичній еліті будь-якої країни належить головна роль в управлінні державою. Він їх рішень та дій залежить не тільки життя самого суспільства (законність, порядок, толерантність, інтеграція, дезинтеграція), а й позиціонування країни в міжнародних відносинах. На них покладена висока місія очолити країну (партію, рух), одночасно ж - їм належить велика відповідальність за долю суспільства.

Ключові слова: *політична еліта, регіональна політична еліта, політична нація, етнополітична еліта, інтелектуальний потенціал нації.*

Политической элите любой страны принадлежит ведущая роль в управлении государством. От их решений и действий зависит не только жизнь самого общества (законность, порядок, толерантность, интеграция, дезинтеграция), но и позиция страны в международных отношениях. На них возложена высокая миссия возглавить страну (партию, движение), в то же время – на них лежит большая ответственность за судьбу общества.

Ключевые слова: *политическая элита, региональная элита, политическая нация, этнополитическая элита, интеллектуальный потенциал нации.*

Leading role of the country government of any country belongs to the political elite. Not only life of the society (legality, order, tolerance, integration, disintegration), but also keeping of the country in international relations depends on their decisions and actions. Their great mission is to lead a country (party, movement) simultaneously-large responsibility belongs to them for society action.

Key words: *political elite, regional elite, political nation, ethnopolitical elite, intellectual potential of nation.*

В усіх суспільствах і в усіх, без винятку, держав провідниками та дійовими особами політичного життя виступає політична еліта. Інтерес до їхньої особистості сягають ще глибокої давнини. Однак тільки на початок ХХ ст. припадають ґрунтовні розробки та систематичне осмислення, практичне застосування теорії елітаризму та лідерства. Кількісне зростання людських суспільств, розвиток держави та її владних інститутів призводить до встановлення легітимних суб'єктів політичної влади, тобто виникає політична еліта.

Актуальність даної статті полягає в тому, що з кожним роком про себе все більше починають заявляти регіональні еліти, особливо актуально це демонструють останні вибори в країні та призначення на вищі державні посади вихідців з одного регіону.

Метою даної статті є дослідження основних характеристик національної та регіональної політичної еліти та визначити їх вплив на утворення політичної нації.

Завданням статті є: дати визначення поняття політична еліта, охарактеризувати національну та регіональну еліту, проаналізувати їх діяльність на регіональному та національному рівнях, визначити їх вплив на формування політичної нації.

Проблемами дослідження теорії політичної еліти почали хвилювати ще Конфуція, Платона, Макіавеллі, Ніцше. Сучасне розуміння теорії еліт ґрунтовно досліджували В.Паретто, Г. Моска, Р.Міхельс, О.Шпенглер, Ж. Сорель та вітчизняні вчені Андрущенко В., Варзар І., Коваленко А., Кресіна І., Кухта Б., Луцишин Г., Теплоухова Н., Хорошилов О.

В основному вони розглядають суспільство, яке складається з двох категорій: більшості та меншості. Меншість суспільства - це клас, який складається з привілейованих, відносно нечисленної групи суспільства, яким належать особливі індивідуальні та

організаторські таланти, матеріальна та інтелектуальна перевага. Метою цієї меншості є здобуття та утримання влади. Більшість суспільства - це той клас суспільства, на який спрямоване управління меншості.

Один із фундаторів теорії еліт італійської соціології, В. Паретто, визначив еліту як групу, до якої належать найздібніші у різних сферах особи, які отримали найвищу оцінку, „найвищий індекс”, у своїй діяльності. Суспільство прагне встановити рівновагу, вона не є статичною величиною, а характеризується мінливістю, динамізмом процесів, звідси і народжується еліта – меншість, яка править. Він вирізняє еліту у кожній сфері людської діяльності, вважаючи, що кожній діяльності можна встановити певний індекс: сукупність різнопрофільних еліт і становить опору суспільства, складає національну еліту. Для соціальної динаміки ним була сформульована теорія „циркуляції еліт”, згідно з якою еліти зароджуються і виникають із нижчих верств, а в процесі боротьби піднімаються у вищі.

Німецький соціолог Роберт Міхельс у творі „До соціології партійності в сучасній демократії” відкидав теорію „циркуляції еліт”, вважаючи її об’єднавчою силою, яка прагне до збереження і утримання влади. Будь-яка організація суспільства неминуче веде до виокремлення із самої себе панівної верстви керівної еліти, головним обов’язком якої стає управління організованим життям суспільства.

Український мислитель В.Липинський також порушував питання еліт. Він вважав, що нація, як фізична маса людей, мова та територія, сама по собі нічого не варта без активної групи людей, здатних взяти на себе роль лідера та пропагувати національні інтереси та цінності. Національна еліта є носієм національної ідеї, яку вчений назвав „національною аристократією”. В.Липинський наголошував на потребі змін еліт, оскільки для утримання нації потрібні нові ідеї, тому потрібні нові організатори, нова еліта. Він не просто піднімає і обґрунтовує теорію політичної еліти, а вказує на її значення як загальнонаціональної, яка повинна увібрати в себе всі настрої всіх націй, які складають єдиний народ. Відродження нації починається з відродження її еліти, яка стає її духовним виразником, культурним взірцем.

Вчений М. Долішній вводить поняття „інтелектуальний потенціал нації”. Під ним він розуміє сукупність здібностей і творчих обдарувань людей, їх освітньо-кваліфікаційний рівень, на основі якого формується здатність народу засвоювати набуті знання та творити нові, використовувати їх для поступу науки, освіти, культури, мистецтва; застосувати для створення нової техніки, прогресивних технологій та форм організації виробництва, праці, для найоптимальнішого розв’язання проблем в різних сферах суспільної життєдіяльності [1].

Для того щоб розвинути „інтелектуальний потенціал нації” необхідно, в першу чергу, звернути увагу на освітні та культурні проблеми сучасного суспільства: інтелект, творчі здібності відходять на другий план і стають непотрібними, коли в суспільстві назріла економічна криза, відбувається вплив носіїв інтелекту (наукової еліти) закордон, перехід їх в більш престижні сфери діяльності, і, як наслідок, знижується рівень сучасних знань наступних поколінь, втрачається основний прошарок еліти, який володіє знаннями.

Національна еліта — це діяльна політична, економічна, військова, інтелектуальна еліта. Без діяльності еліти модерна нація нездатна на повноцінне розв’язання життєвих проблем. Національна еліта повинна володіти не тільки знаннями, мати менеджерські навички, бути прагматичними в діях та ідея, а й володіти мудрістю.

Відомий російський доктор філософських наук, професор О. Панарін наводить думку, що еліта – це і є відголосок нації. „Усі прагнення народу, які не знаходять адекватного самовираження, його глибинні інтереси, його мрії і протести — усе це вловлюється синівським почуттям еліти і втілюється в творах літератури, у мистецтві, у політичних ініціативах, у передових управлінсько-адміністративних рішеннях” [8].

Вчений говорить, про катастрофу національного мовчання, коли еліта не здатна чути голос народу: „Ніколи ще націю не відкидали так далеко назад, не позбавляли так зухвало її ресурсів і прав, і попри все вона мовчить. А вся справа в тому, що еліта, переорієнтована на глобальні пріоритети, перестала бути повноважним представником і надією нації, бути її

голосом. Звідси разюча неадекватність і неефективність протестного слова, що стає маргіналізованим, а отже ігнорованим і упосліджуваним” [8].

Національна еліта, а тим паче – політична, повинна стати взірцем і поводителем народу, акумулятором прогресу. Рекрутування національної еліти повинно йти з нації, вона ж і забезпечує своїх майбутніх представників правом на презентацію нації, а потім ці представники з набутим досвідом повертаються до своєї нації з метою кращого її облаштування. Завданням сучасної політичної еліти – формувати нові цінності, норми, які відповідають вимогам сучасного світу.

Сучасна політична еліта складається з певних кіл/ланок різного рівня організації, основним критерієм входження до яких є рівень участі в реалізації влади – у прийнятті політичних рішень.

Щодо складу політичної еліти то - український вчений В. Кухта, вважає, що коло політичної еліти має складну структуру. Воно поділяється на підсистеми: внутрішнє коло влади (лідери в ліберально-демократичних режимах або вожді); коло політично-урядової еліти; коло суспільно-господарської еліти; коло групи натиску; коло регіонально-локальних керівників, а також активісти політичних партій.

До суспільно-господарської еліти належать 2-3 % населення даної держави – це найбагатші громадяни, найактивніші діячі науки, культури. З них рекрутуються кандидати на керівництво політичних організацій та рухів, які потім репрезентують інтереси правлячих груп у першому колі влади. Звідси можна зробити висновок, що вони є елітою в своїй сфері та належать до спільноти національної еліти.

Еліту національних меншин Б. Кухта відносить до кола групи натиску, розрізняючи при цьому еліту об'єднань етнічних меншин і регіональну еліту. Коло груп натиску становлять керівники профспілок, етнічних і расових організацій, релігійних об'єднань, провідники неформальних груп господарських інтересів, а також керівництво суспільно-політичних об'єднань, окремих громадських рухів (етнічних меншин).

До кола регіонально-локальних керівників входять декілька відсотків громадян, політичне керівництво регіонів, місцеву політичну верхівку, керівників суспільно-політичних організацій, діячів, що формують публічну думку [5, с. 83-84]

Із названих вертикальних кіл влади і відбувається рекрутування еліти від найнижчого кола до найвищого в країні з демократичним ладом та дотриманням прав і свобод в суспільстві, при умові, що політична еліта не є закритою для нових членів.

Розрізняють ще один вид еліти - регіональну.

На регіональному рівні значна кількість бюрократичних владних представників здійснює керівництво та виконує рішення верхівки політичної еліти. Її значення в своєму регіоні дуже велике, адже від взаємовідносин „центру” та „периферії” є важливим фактом стабілізації/дестабілізації суспільства.

Регіональні еліти сучасної України функціонують на трьох рівнях влади: загальнодержавному (Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, міністерства та відомства, інші центральні органи виконавчої влади), регіональному (Верховна Рада АР Крим, Рада Міністрів АР Крим, обласні державні адміністрації, обласні ради, державні адміністрації міст Києва та Севастополя, міські ради міст Києва та Севастополя, регіональні органи міністерств і відомств), місцевий рівень (районні державні адміністрації, районні ради та їхні виконавчі комітети, сільські, селищні та міські ради і їх виконавчі комітети, фізичні і юридичні особи). Громадські організації повинні мати вплив на процес прийняття рішень, якими займаються вище вказані еліти.

Зі здобуттям Україною незалежності відбувався процес формування нової політичної регіональної еліти на всіх рівнях влади, який проходив певні етапи: а) період призначення регіональної еліти „зверху” та б) період співпраці з економіко-політико-адміністративними групами в регіонах. Тому, сучасна політична регіональна та загальнонаціональна еліта є представниками олігархічних, бізнесових кругів та виконують в органах влади роль представлення інтересів не громадян округу чи регіону (загальнонаціонального чи

місцевого), а економічної еліти, займаючись лобіюванням їх інтересів. Вони ставлять свої інтереси вище ніж загальнонаціональні.

Сучасна історія вказує на декілька тенденцій руху регіональних еліт. Як зазначають автори монографії „Демократія і регіональна еліта: політико-правові проблеми влади в столиці України - місті Києві” І.Кресіна, А. Коваленко та інші, а) ці тенденції полягають в тому, що регіональні еліти намагаються вийти за межі своїх регіонів та увійти до складу загальнонаціональних, використовуючи гасла „відродження регіонів”, „зміцнення місцевого самоврядування”. У випадку, коли набувається статус загальнонаціональних - ці еліти намагаються поширити свій вплив на інші регіони, а подальша еволюція збігається зі сценарієм „завоювання” регіонів партіями [4; с. 27] б) лідери регіональних еліт, переважно керівники органів виконавчої влади, намагаються підставити під жорсткий контроль органи місцевого самоврядування. Це виявляється у спробах керівників держадміністрацій домогтися обрання міськими головами близьких до них керівників або самостійно вибороти ці посади [4; с. 28].

В моноетнічних суспільствах еліти є етнооднорідними, а в поліетнічних вони обов'язково є поліетнічними та регіонально розмаїтими, адже, регіони компактного проживання різних етносів рекрутують із свого середовища також свою різноетнічну еліту. Цей процес відбувається тому, що центр країни заселений титульним народом-етносом, а периферії, тобто регіони, - меншинськими народами-етносами. І. Варзар робить висновок: чим розмаїтіші еліти регіонів взагалі та етнорегіонів зокрема, - тим багатшою стає загальнодержавна еліта [2; с. 15].

Політична еліта меншинських народів-етносів спочатку „показує себе” на місці, в конкретному регіоні, працюючи в місцевих, сільських, селищних радах та адміністраціях, місцевих етнополітичних партіях. Далі ця, поки що, регіональна еліта, намагається потрапити до складу національної еліти і прагне закріпити там свої позиції.

До основних рис, які свідчать про відродження національної меншини поряд з культурно-освітніми утвореннями, діяльністю власних ЗМІ, відносять також виділення власної політичної еліти та участь національної меншини в процесах прийняття політичних рішень на різних рівнях влади. Для стабільного розвитку країни необхідно досягти стану стійкості та стабільного положення народів-етносів в середині самої країни і одним із шляхів до досягнення такого стану може стати підтримка та включення у політичне життя, визнання регіональної етнічної еліти.

Українське виборче законодавство не врахувало, або не повністю врахувало Лундські рекомендації про ефективну участь національних меншин у суспільно-політичному житті, де в розділі 1, ст. 1 говориться: „Ефективна участь національних меншин у суспільно-політичному житті є однією з найважливіших складових мирного і демократичного суспільства.”, а в розділі 2 частині А вказується, що „держави повинні забезпечити меншинам можливості реального права голосу на рівні центрального уряду, якщо необхідно, шляхом створення спеціальних механізмів.” [6].

Тому, неврахування або ігнорування важливого чинника етнорегіональної еліти може призвести до катастрофічних наслідків: до сепаратизму, назрівання громадянської війни, міжетнічних конфліктів. Адже в умовах кризи чи прийнятті важливих політичних рішень об'єктивно етнічні еліти є центром притягнення свого електорату, тут може виникнути небезпека відмежування конкретної етнічної групи від загальнонаціональної сфери під гаслами захисту своїх національних інтересів. Ці процеси можуть стати перешкодою для загальнонаціональної інтеграції та формування загальнонаціональної політичної еліти.

Політична діяльність національних меншин та представників їх еліт повинна бути спрямована на реалізацію їх політичних інтересів, пов'язаних із завоюванням, утриманням, використанням і впливом на владу з метою збереження та розвитку своєї національно-культурної особливості та суспільної інтеграції, вона реалізується через інститути політичної системи (органи державної влади, політичні партії тощо).

Реалії сучасного життя ставлять перед українською політичною елітою нові завдання 1) об'єднати різні етнічні групи в єдину націю та 2) створити можливості у новій, незалежній державі для збереження етнокультурної самобутності окремих спільнот.

Усі народи виступають суб'єктами міжнародно-правових відносин та державотворення таким чином зможуть бути реалізовані та захищені свої національні інтереси. Посправжньому відбутися як повноправна національна меншина може тільки через інститут виборів. Беручи участь у виборах на місцевому чи загальнодержавному рівні, обираючи своїх представників у органи влади, формуючи зі своїх представників національну еліту, національні меншини відчуватимуть свою бажаність в цій державі, направлятимуть свою „пасіонарну енергію” (Л.Гумільов) в загальнонаціональне русло з метою побудови нації на політичній основі.

Г. Луцишин виділяє два рівні діяльності національних меншин: демографічний та політичний. Перший рівень пов'язаний із розвитком культурно-освітніх потреб (національної культури, мови, освіти). Другий рівень стосується тих меншин, які усвідомили себе націями та сформували власні політичні партії або ж делегування захисту своїх інтересів чинним політичним організаціям. Цей рівень відображає активну участь національних меншин у політичному житті держави та міждержавних відносинах.

Виборче законодавство України залишає мало шансів для утворення національними меншинами власних політичних партій, адже щоб стати партією необхідно зібрати підписи не менше десяти тисяч громадян України, які відповідно до Конституції України мають право голосу на виборах, зібраними не менш як у двох третинах районів не менш як двох третин областей України, міст Києва і Севастополя та не менш як у двох третинах районів Автономної Республіки Крим. Не всі національні меншини мають такий регіон свого розселення як вимагає Закон України „Про політичні партії в Україні”.

В ідеалі, головне завдання політичних партій полягає в узагальненні багатонаціональних інтересів у сукупний політичний інтерес, вони (політичні партії) є важливою ланкою, що об'єднує громадянське суспільство і державу, сприяють виробленню позитивного ставлення до державних інститутів та здійснює контроль над державою за допомогою своїх представників у владі.

Долю будь-якого народу в економічному житті вирішує увесь працездатний масив того народу, а в культурній та освітній галузях – увесь масив мислячого і бодай „по-середньому” просвітнього народу. Принципово відмінною є справа у політичній сфері, – тут долю народу вирішують тільки політичні еліти. За кінцевий ефект можна не турбуватися у тому разі, коли оті еліти утворили ряд політичних партій, чітко зорієнтованих на конкретні верстви населення, які є їхньою соціальною базою. Уся наведена політична атрибуція з повною автентичністю стосується і такого різновиду політико-елітної асоціації, як етнополітична партія.

Наявність представників національних меншин в органах влади передусім залежить від збалансованості законодавства, національних традицій, особливостей виборчих систем, соціально-економічної та політичної ситуації в країні та від низки інших чинників [9].

У невинній динаміці суспільних трансформацій, інтеграційних процесів, поглиблення глобалізаційних явищ на передній план виходить питання ролі та статусу етнічних і національних меншин та етноісторичних спільнот. Україну не оминають згадані явища, оскільки вона, за своєю структурою, є поліетнічною країною (за даними Всеукраїнського перепису 2001 р., на її території проживають представники 136 народів світу). Вона є етнокультурним ареалом розвитку багатьох народів-етносів, – звідки й постає проблема їх внутрішньої інтеграції/консолідації та мирного співжиття на єдиній території.

Наша країна предстає перед світом ареалом 135 етноменшинських народів, у кожного з яких свій менталітет, своя політична та етнокультурна історія, свій внутрішній потенціал до розвитку, своя мова (мінімум – діалект), свій погляд на власний подальший розвиток. Сьогоднішній стан речей вказує на не досить втішну картину: існує багато проблем з російським населенням Сходу і Півдня України, проблеми інтеграції і співжиття кримських

татар і кримчаків на своїй етноісторичній території, проблема з ромським та угорським населенням Закарпаття, проблема державної/офіційної мови, яка є предметом політичних спекуляцій та натравлення одних народів проти інших, а також ряд інших специфічних та наболілих проблем, які потребують негайного вирішення. У цьому контексті етнополітичні партії етнорешинських народів могли б сприяти вирішенню багатьох з наведених проблем.

Виборчі процеси в країні дозволяють, принаймні, інколи привертати увагу до наболілих проблем національних меншин, в цей період активно використовуються гасла в підтримку тих чи інших наболілих питань, відбувається гра на національних почуттях певного народу. Інколи, політичні лідери та еліти свідомо підбурюють і так неспокійну ситуацію в місцях проживання різних народів, виводячи на перші місця питання автономії, мови, рівня життя.

У цей період не потрібно забувати про політичну мобілізацію національних меншин, яка може зіграти позитивну роль у налагодженні відносин між представниками титульної та етнічної політичної еліти. Процеси політичної мобілізації національних меншин активізуються напередодні виборів різних рівнів. Критерієм політичної мобілізації виступає саме політичний інтерес. Особливу роль за умов політичної мобілізації національних меншин, як і загалом інших груп, відіграють такі фактори, як “мотив небезпеки” і так званий принцип справедливості. Саме ці чинники є чи не найефективнішими за умов політичної мобілізації і їх часто застосовують як політичні гасла. Політична мобілізація національних меншин виступає як альтернатива асиміляції з титульною нацією і виражається налагодженням тісних комунікацій, проведенням спільних заходів чи акцій, висловленням своєї активної позиції щодо тих чи інших політичних рішень [7].

В ряді європейських країн в Австрії, Італії, Іспанії, Бельгії, Угорщині та інших країнах, етнополітичним партіям вдається висувати своїх представників до складу єдинокраїнової політичної нації, а вже з її контексту – й до складу органів місцевого самоврядування, регіональних адміністративно-управлінських структур, центральних законодавчих асамблей і навіть до складу найвищих політикумних структур.

Наприклад, в Республіці Хорватія здійснюється активна політика залучення представників (етнополітичної еліти) до сфери прийняття політичних рішень та участі у державному процесі. Конституційний Закон про права національних меншин від 13 грудня 2002 року в Хорватії проголошує, що національні меншини мають право представництва в Парламенті (ст.19, п.1), Республіка Хорватія гарантує членам національної меншини право бути обраними в представницькі органи місцевих та регіональних одиниць самоврядування (ст.20, п.1), Представництво меншини забезпечується в уряді та судових органах відповідно до спеціального закону з урахуванням пропорційної частки національної меншини в загальній кількості населення на цій території, де уряд або судовий орган формується, та відповідно до отриманих прав. (ст.21, п.2), Члени Ради національних меншин призначаються Урядом Хорватії строком на чотири роки, а саме: - сім членів від меншини, з осіб, запропонованих самоуправлінням меншини; - п'ять членів меншини від провідних культурних, наукових, професійних або релігійних діячів, запропонованих організаціями меншини, релігійними спільнотами, юридичними особами або окремими членами національних меншин. Члени Ради національних меншин є також депутатами Парламенту від національних меншин. (ст.36, п.1,2) [3].

Отже, з метою досягнення стабільного розвитку світових інтеграційних процесів, а також цих же процесів в середині багатонародних країн, державна етнополітика повинна бути спрямована на освіту та широку інформованість суспільства, а особливо – на інформованість груп компактного проживання етнорешинських меншин щодо потрібних змін у законодавстві, яке їх безпосередньо стосується. Слід проводити роз'яснювальні кампанії щодо значущості ролі міжкультурного взаємообміну та взаємодії етнорешинських народів у прагненні до кращого життя всього населення. Стрижневим фактором у цих політико-культурних процесах має стати залучення представників національних меншин до політичних партій. Не останню роль у цих процесах зможуть відіграти політичні інститути,

громадські організації, етнополітичні партії, ЗМІ, система освіти та виважена державна етнополітика.

Узгоджені дії політичної/етнополітичної еліти та підтримання позицій політичних/етнополітичних партій повинні забезпечити консолідацію політичної/етнополітичної нації, поява останньої, - гарантуватиме безконфліктне співжиття різноетнічних громадян. Потрібно перейти шлях від „демосу” (фізичної кількості населення) до „полісу” (якісного, продуктивного життя політичної нації).

З вище викладеного випливає висновок, що національну еліту не можна розглядати як еліту, яка складається тільки з представників титульного народу, до кола національної еліти мають увійти представники різнопрофільної еліти інших народів-етносів, які проживають на території України.

Мета створення етнополітичної нації полягає в тому, щоб консолідувати всі етнічні спільноти, зберегти індивідуальну культуру та історію, не допустити асиміляції, утвердити та гарантувати права людини, громадянина, нації та народу, залучити різні етноси до активного громадсько-політичного життя. Перспективними напрямками досліджень може бути вивчення міжнародного досвіду в сфері формування етнополітичної нації, дослідження впливу регіональної політичної еліти на утворення та розвиток політичної нації.

Література:

1. Атаманюк З.М. Національна еліта в українському суспільстві //Вопросы духовной культуры – Философские науки. - С.124. www.nbuv.gov.ua/Articles/KultNar

2. Варзар І. Деякі етносоціальні та етнорегіональні аспекти формування єдинодержавної політичної еліти в багатонародному суспільстві. Регіональні та національні еліти: хто формує політику? Матеріали міжнародної наукової конференції, - Чернівці, - 6-7 грудня 2001. – Чернівці: Букрек. - 2002. – 280 с. - С.15.

3. Конституційний Закон про права національних меншин від 13 грудня 2002 року Республіки Хорватія http://www.rada.gov.ua/LIBRARY/catalog/low/horvat_naz__mensch.htm

4. Кресіна І.О., Коваленко А.А., Молибога Р.М., Перегуда Є.В. Демократія і регіональна еліта: політико-правові проблеми влади в столиці України - місті Києві: Монографія. – К.: Логос, 2005. - с. 27, 28.

5. Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і лідери. – Львів: Кальварія, 1997. – 224 с. - С.83-84

6. Лундські рекомендації про ефективну участь національних меншин у суспільно-політичному житті. Вересень 1999.

7. Луцишин Г. Національні меншини у політичному житті України /Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук, - Львів. – 2002 www.lib.ua-ru.net

8. Панарін О. Народ без еліти: між відчаєм і надією //Персонал, - № 5. – 2006. - <http://personal.in.ua>

9. Сорокопуд В. Силуети українських законів для нацменшини //Дзеркало тижня. - № 42 (671) 11-18 листопада 2007. - www.dt.ua